

Kitap Tanıtmalar:

ALİ AKYILDIZ, *Sürgün Sefir Sadullah Paşa Hayatı, İntiharı, Yazıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, 488 s.

Tarihçi Ali Akyıldız, *Sürgün Sefir Sadullah Paşa Hayatı, İntiharı, Yazıları* adlı kitabıyla önemli bir Tanzimat paşasının birinci elden malzemeye dayanarak biyografisini yazmıştır. On dokuzuncu yüzyılın en karışık dönemlerinde bürokrasinin içinde bulunan bir yandan sarayda padişahın yakınında çalışırken bir yandan da Genç Osmanlılara yakınlık duyan, bir ikilemi yaşayan Sadullah Paşa Lamartine'den manzum olarak çevirdiği "Göl" şiiri ve on dokuzuncu yüzyıla kasidesi olan "On Dokuzuncu Asır" şiiri ile edebiyat araştırmacılarının hiçbir zaman ihmal edemedikleri bir şahsiyet olmuştur. Ancak onun hakkında bilinenler fazla değildir.

18 Kasım 1838'de babasının görevli olduğu Erzurum'da doğan, 18 Ocak 1891'de Viyana'da ölen Sadullah Paşa sadece bir bürokrat değildi. Edebiyatla da uğraşan bu bürokratin az çok bilinen hayatının sakladığı trajik olayları zamanla öğrenedikçe, çok az sayıdaki yazısıyla edebiyat tarihine girmeyi başaran bu şahsiyete karşı duyduğum ilgi artmış ve bir ara üzerinde çalışmak istemiştım. Paşanın intiharı ile, İstanbul'daki Sadullah Paşa yalısında onu hasretle bekleyen eşinin çıldırmasına rağmen onu beklemeye devam etmesi, oğlunun intihar, hayatının kendi şahsıyla ilgili trajik olaylarıydı ve bunlar batı sürecindeki Osmanlı Devleti'nde vuku buluyordu. Zaman zaman önünden geçtiğimiz, bir ara sanat faaliyetlerine açılan bahçesinde konser dinlediğimiz, içini gezdiğimiz bu yalıda, kim bilir neler geçmiş olduğunu, Boğaziçi'nin dillere destan mehtap âlemlerinde burada ne tür çilelerin doldurulduğunu hep hayal etmiştim. Emel Esin, Münevver Ayaşlı'da belgeler olabileceğini söylediğinde kendisi aramış ve bu belgelerin artık onda olmadığını öğrenmiştim. Belgelerin korunması konusunda kurumlaşmamamızın zararları, meslek hayatının sonraki yıllarında, her adımda karşımıza çıkmıştı.

Ali Akyıldız bir tarihçi olarak paşanın hayatını dönemi içinde ele almakta, arşiv belgelerini kullanmakta ve Sadullah Paşa'nın resmî hayatını ortaya koymaktadır. Ancak özel evrakı ve mektuplarının her halde büyük bir kısmı henüz ortada yoktur. Resmî evrakın incelenmesi her zaman yeterli olmamakta, özel belgelerle de desteklenmesi gerekmektedir. Buna dair çarpıcı durum Sadullah Bey'in Divan-ı Hümayun Âmedciliği'ne tayin tarihinin ferman ile sicil-i ahval kaydındaki farkta görülmektedir (s. 25). Ali Akyıldız bu nokta dolayısıyla, 101 nolu dipnotunda haklı olarak, "sicil-i ahval kayıtlarının bile gayet itinalı, dikkatli ve mukayeseli kullanılmasının gerekliliğine" dikkat çeker (s. 411).

Ailesi, eğitimi, mabeyn başkâtipliği, Filibe Olağanüstü komisyonu başkanlığı, ilk üç bölümde ele alınmakta, onu Berlin Sefirliği ve Ayastefanos muahedesi murahhaslığı, Viyana sefirliği bölümleri ile İntihara giden süreç ve intiharı ile intihar soruşturması bölümleri takip etmektedir. Sekiz bölümü oluşturan bu bölümlerden sonra sekizinci bölüm olarak Sadullah Paşa'nın eserleri ve görüşleri ele alınmış, sonucu takiben de Sadullah Paşa'nın yazıları, şiirleri ve mektupları Ekler (s. 247-296) olarak verilmiştir.

Paşanın yumuşak ve ketum bir mizacı olduğu Namık Kemal ve arkadaşlarına yakınlığı anlaşılacakla birlikte, bir noktada çaresizliği veya doğrudan doğruya sorumlu sayılması da Sadullah Paşa'nın çevresini saran esrarı artırmaktadır. Gönlü arkadaşlarında olan bir devlet adamının kanunlar çerçevesinde iş görmeye çalışırken, bizzat kanunların sert bir şekilde uygulanmasını isteyen padişahın emrinden çıkamaması, Tanzimat döneminin en trajik noktalarından birini verir. Şinasi'nin adeta kutsallaştırdığı kanunlarda şeklini bulan adalet anlayışı, uygulamada keyifleşerek Tevfik Fikret'in "Kanun diye kanun diye kanun tepelendi" mısraını

da ifadesine ulaşır, ki bir kavramın içinin boşalmasıyla ilgili, belki de en etkili mısradır. Sadullah Paşa'nın hayat hikâyesinde bu sürecin bazı noktaları da kendisini göstermektedir.

Osmanlı Devleti gibi büyük bir devletin yıkılış sürecinde, dönemin aydınlarının çabaları tamamen iyi niyetle hareket edenler ve kendi çıkarlarını kullananlar arasındaki farkın zaman zaman ortadan kaybolmasına yol açmaktadır. Tamamen kendi ihtirasları uğruna, dönemin güçlü kalemlerini Avrupa'da gazete çıkarmaya çağıran, sonra da hükümdarla anlaşır anlaşmaz onları yüz üstü bırakan Mustafa Fazıl Paşa ile Namık Kemal'in çabaları aynı seviyeye inivermektedir. Mustafa Fazıl Paşa'nın ünlü mektubunu Sadullah Bey'in çevirdiği üzerinde duran Ali Akyıldız, bunun Namık Kemal ve arkadaşlarının isteği üzerine olduğunu belirtir. Namık Kemal'in iyi bilinen üslubu, onun bu çeviriyi yapmasını engellemiştir. Sadullah Bey'in Ebuzziya Tevfik'e dikte ettirerek yaptığı çeviri basılıp dağıtılmıştır (s. 7). "Padişahların sarayına en güç giren şey doğruluktur" diye başlayan mektup, sade bir dille, kısa cümlelerle yazılmıştır. Sadullah Bey'in bu mektubu dikte ettirerek çevirmesi, o devrin ileri gelenlerinin ve Namık Kemal'in de baş vurduğu bir yoldur ve sanırım üslubu konuşma diline yaklaştırma çabasından kaynaklanmaktadır.

Matbuat Müdüriyetinde bulunduğu sırada Sadullah Bey *İbret*'in kapatılması dahil, kendi arkadaşlarına karşı nice yasaklamalarda bulunmak zorunda kalmıştır (s. 11-14). Sansürden geçen veya sansüre takılan eserler, zaman zaman tereddüt uyandırmaktadır, mesela Namık Kemal'in *Gülnehal*'i sansüre takılırken Şemsettin Sami'nin *Gâve*'sinin neden takılmadığını hep merak etmişim. Bu gibi meseleler hakkında yapılacak yorumların, sarih belgelerle desteklenmesi güç olsa da, Sadullah Bey gibi bazı dostların yardımı olmuş olmalıdır. Sadullah Bey'in görev süresinde (8 Ekim 1871-10 Nisan 1873) basılmasına izin verilen ve reddedilen eserler üzerinde bir incelemenin ne kadar ilgilç sonuçlar verecektir. Sansür ve matbuat kanununun tartışmalarını da çok açık şekilde özetlemiş olan Ali Akyıldız, aynı başarıyı öteki bölümlerde de göstermiştir.

Sadullah Bey'in başında bulunduğu komisyonun "sıbyan mekteplerinden yüksek okullara kadar eğitimin bütün kademelerinin ders programlarını" düzenleyip, örnek olarak da Nuruosmaniye Camii'nde bir ibtidaiye mektebi kurması da önemli faaliyetlerindendir ki (s. 16) bu örneğin kısa sürede yaygınlaştığı görülecektir.

Devleti zorlayan konular biter tükenir gibi değildir. 1873-74'te Anadolu'da görülen kıtlık halkı zor duruma sokmuş, Ölümler, göçler birbirini takip etmiş, mahalli idareciler vaziyete hakim olamamışlar, konunun genişleyerek yardım komisyonu kurulmasına, gazetelerin yardım çağrılarına, misyoner ve yabancı diplomatların yurtiçi ve yurtdışı yardımlar toplamalarına yol açmıştır. Ali Akyıldız, bu konudaki belgeleri konuşturmasını ve ustaca yorumlamasını bilmiştir (s. 18-25). Yıllar sonra Mehmet Emin Yurdakul'un çıkardığı *Türk Sazı*'da yer alan "Anadolu" şiirinin

"Başında bir eski püşkü peştemal;
Koltuğunda bir yamalı boş çuval,
-Ne o bacı?
-Ot yiyoruz nolacak."

mısrarlarında tesbit ettiği hâl savaşların, kıtlıkların sonucudur.¹

¹ Halide Edib, "Edebiyatımızın Son Simaları ve Safhaları" (*Büyük Mecmua*, nu. 2, 4, 6, 7; 13, 27, Mart, Nisan, 8 Mayıs 1919, s. 53-54, 100-102) adlı yazısında bu dört mısran okuyucuyu "Anadolu ile yüz yüze ge-

Bu görevlerden sonra getirildiği Sultan V. Murat'ın Mâbeyn başkâtıplığı, onun hayatını etkileyen en önemli görevidir. 30 Mayıs 1876'da Abdülaziz'in tahttan indirilerek yerine V. Murat'ın getirilmesi ve kısa bir süre sonra rahatsızlığı dolayısıyla tahttan indirilerek yerine II. Abdülhamit'in geçirilmesi Osmanlı Devleti'nin de geleceğini belirlemiştir. Ali Akyıldız "ihtilâlcı kadro arasında bir fikir birliği olmadığı"na incelediği belgeler sonucu kanaat getirmiştir (s. 39). Abdülhamit V. Murat'ın mabeyn başkâtibi Sadullah Bey'i suçlamak için elinden geleni yapmış olsa da "aleyhinde bir ipucu" yakalayamamıştır (s. 50). Böylece yargılayıp cezalandıramamakla birlikte, onu bundan sonra hem çeşitli görevlere getirmiş, hem de İstanbul dışında tutmak için özel bir gayret sarfetmiştir. İlk önce Filibe fevkalade komisyonu başkanlığı görevine atamıştır. 1876 ilkbaharında Bulgaristan'da başlayan terör olayları, sadrazam Mahmut Nedim Paşa'nın Rusya'nın İstanbul büyükelçisi İgnatiyev'in etkisinde, Bulgaristan'da olup bitenlere göz yumması yüzünden artmıştır. Bulgarların isyan, isyana katılmayan Bulgarları ve Türkleri yok etme planları (s. 58) uygulanmaya konmuştur. Mahmut Nedim Paşa'nın tedbirleri almaması, bölgedeki Bulgar yetecileriyle, Müslümanları kendi başlarına bırakmıştır. Bulgaristan'daki olaylar İngiltere başta olmak üzere yabancı ülkelerin baskılarına da yol açmıştır. 18 Eylül 1876'da Filibe'ye hareket eden komisyon üyelerinin ilk gördükleri, yeterli güvenlik gücünün bulunmamasıdır. Fakat istenilen yardım gelmez. Ölü ve zararlar hakkındaki rakamlar birbirini tutmamakta ve tartışmalıdır. Tahkikat sırasında doğrularla yalanların nasıl birbirine karıştığına dair ilginç bir vak'a anlatılır: "Batak hadisinde oğlunu kaybettiğini bildiren bir Bulgar kadını komisyona davet edilmiş, ancak kadının yerine öldüğünü söylediği oğlu gelmişti" (s. 63). "Üç Bulgar kızının ihtida edip evlenmeleri" de önemli bir hadisedir. Despot vekilinin de bulunduğu komisyona çağrılan kızlara, tercihleri sorulduğunda, bunlardan biri "Hıristiyanlıkta kalmak istediğini" bildirince despota teslim edilmiştir. Öteki ikisi eşlerini tercih etmişlerdir. Sadullah Bey bu işi de başarıyla bitirdikten sonra Berlin Sefirliğine gönderilir. Bu görevdeyken çöküşün tescili anlamındaki Ayastefanos ve Berlin murahhasklarında da bulunup devletin aleyhindeki kararları imzalamak zorunda kalan Sadullah Paşa'nın duygularını yansıtan nadir cümle ve beyitleri bulunmaktadır.

Ali Akyıldız bu bölümün başına onun,
 "Ey sevgili vatan, kerem et, gel hitabete;
 Bu düşüğün felâketi nakl eyle millete"
 beytini almıştır (s. 67).

Filibe'den döndükten sonra 24 Nisan 1877'de Rusya Osmanlı Devleti'ne savaş ilan eder ve devletin yıkılışını, Türklerin Rumeli'den atılmaları sürecini başlatan 93 Harbi yaşanır. Sadullah Bey, çok karışık bir dönemde bu görevdedir. Hariciye nazırı Safvet Paşa'nın oğlu Refet Bey Sadullah Paşa'nın yakın arkadaşıdır. Duyduğu rahatsızlığı mektubunda şöyle yazar:

"Bizans tarihini okuduğumuz vakit, 'Bunlar ne hamiyetsiz adamlarmış, memleket ellerinden gidiyor, bunlar menfaat-i şahsiyeleriyle uğraşıyorlar' dediğimiz şeyleri bugünkü gün

---

tir"diğini belirterek şöyle devam eder: "İşte Anadolu. Resmî yapılmış iki mısra ile faciası baştan başa karşımıza atılmış, İşte diyarının yüzünün ve kalbinin resmini size dört çizgi ile veren bir sanatkâr. Hiçbir devir ve milletin bu kadar az hatlarla yapılmış portresini ben henüz görmedim.

"Anadolu" ve Mehmet Emin Bey şu dört çizgi ile Türk sanatında saltanatlarını o kadar kavî kurmuşlardı ki bu hakiki Anadolu'yu her Türk ister istemez görmeğe, kalbi karşısında burkulmağa; resminde, musikisinde, şuurinde eski püskü peştemal örtülü, siyah feraceli, eli nasırlı, beli bükük kadının ilahî gözler ve ilahî cümlesiyle:

"Ot yiyoruz nolacak" dediğini işimeğe mecburdur." bk. *Yeni Türk Edebiyatı Metinleri*. Nesir c.3/2, hzl. İnci Enginün-Zeynep Kerman, İstanbul: Dergâh Yayınevi, 2011, s. 115-116.

reyül-ayn müşahade etmekteyiz. El-hasil vatanın tehlikede bulunduğunu hisseder vükelâ görmediğimi maatteessüf arzederim; hemen Cenab-ı Hak encamını hayreylesin” (s. 73).

Tarihin çeşitli dönemlerinde karşılaşılan bu durum insanın kanını donduracak bir şekilde tekrar tekrar görülmektedir. Ali Akyıldız, bu büyük faciayı açık seçik ifadesiyle özetlemiştir. Bir yanda facialar yaşanırken, öte yandan İstanbul’daki çıkar hesapları yapılmaktadır. Karşılıklı mektupların tamamının bulunmayışı birçok noktanın belirsiz kalmasına yol açmaktadır. “Sadullah Bey’in, Rusların Balkanlar’da yapmış oldukları zulüm ve eziyetleri Avrupa kamuoyuna izah etmek amacıyla Berlin’de Fransızca olarak *Rusyaluların Harekât-ı Vahşiyaneleri* isimli bir risale bastırması” olsa da, ne yazık ki bu eserin metni bulunamamış olmalı ki, kitaba alınmamıştır. Sadullah Paşa bu kitabı Safvet Paşa’ya da göndermiş ve onun 21 Kasım 1877 tarihli mektubunda eseri baştan sona kadar okuduğunu ve “eseri-i himem-i celile-i vatanperveraneleri” olduğunu yazması üzerine, kitapla ilgili olarak 17 Aralık 1877’de şu bilgiyi vermiştir: “Risale-i mezkûre kulunuzun tertip eylediğim programa göre Almanyaca kaleme aldırılarak ve bir taraftan dahi Fransızcası yapılarak ikisi birden neşredilmiştir. Bugünkü gün nüseh-i müteaddidesi Avrupa’nın her tarafında devr ve seyreylediği gibi Amerika’ya dahi gönderilmiştir. Sefaret-i seniyyelere gönderildiği sırada Musurus Paşa hazretlerine dahi gönderilip aldığım cevaba göre irsal kılınan nüshalar bazı zevat-ı mutebereye ve gazetelere verilmiş olduğu anlaşılmıştır. Ve Avrupa’nın sair gazetelerinde dahi *Memorial diplomatique*’te bile risale-i mezkûrenin hülâsa-ı mündericatu mebhustur” (s. 296). Sadullah Paşa bu metni İngilizceye de çevirtip neşretmeyi düşünmektedir. Bu kitabın nüshaları mutlaka bir yerlerde olmalıdır.

Rusların hareketinin Müslümanları tahrik edici olması, bu tahrikten doğacak sonuçların Rusya’ya ait olacağına elçiliklere bildirilmesi sırasında İngiltere sefiri Layard’ın “eğer siz bunu men’e muktedir değil iseniz biz icabına bakarız” cevabını vermesi, Osmanlı uyruklu Hıristiyanlara batının bakış açısını da göstermektedir (s. 279). Askerî harekâta ve dış politikaya dair müdahaleler, Hariciye nazırı Safvet Paşa’yı bezdirmiştir (s. 280). Safvet Paşa 21 Kasım 1877 tarihli mektubunda “artık devletimizin hayat ve mematına yakinen hükümlenemeyen bir zamanda halka-i yekicheeti ve ittihadı sarılıp mülk ve milletin husul-i selâmeti nuhbe-i âmâl ve efkârımız olmak” lâzım gelirken “Bizans Devleti vükelâ ve rüesa-yı ruhaniyyesinin dillerde destan olan sandalye kavgalarını”nın ayıplanmasına artık imkân görmediğini yazar (s. 291). Sadullah Bey’in Safvet Paşa’ya 16 Mayıs 1878’de yazdığı mektuptaki “devletin istiklâl ve bekasını muhatara-i âtiye-i karîbeden kurtarmak muhâldir” cümlesi dönemin sorumlu devlet adamlarının gelecek hakkındaki görüşlerinin bir ifadesi olarak çarpıcıdır (s. 306). Bu durumdan kurtulmak ancak devletin kendisini savunacak askerî gücünü kazanması ve “âlem-i medeniyete esas olan islahata şimdiden teşebbüs” edilmesiyle mümkün görünür (s. 306). Sadullah Bey’in Rusya’ya karşı Avrupa devletlerinin, özellikle İngiltere’nin desteğini aradığı da bu mektuplarda kendisini hissettirmektedir. Bu satırları okurken tarih bilincinin kazanılmasında bu tür metinlerin önemi bir kere daha belirlemektedir.

Bu arada bazı görüşlerini de yadırgamamak imkânsız. Başta Namık Kemal olmak üzere mevcut dilin fikri ifadeye yetersiz olduğu, bunun okullarda öğrenilmesinin de neredeyse imkânsızlığı üzerinde ısrarla durulmuş, dilin sadeleşmesi, cümlelerin kısaltılması, harflerin değişmesi konusunda çeşitli düşünceler ortaya atılmış, kısmen tartışılmış olmakla birlikte, Sadullah Bey’in, “efkâr-ı çakerânemce dahi bizim için maarifçe evvel be-evvel yapılması lâzım gelen şeylerden biri Fransızcanın rüşdiyelere kabulü maddesidir. Zira sahîhen terakki-i maarifi bazı efkâr-ı asriyyeye göre temeddünü iltizam etsek vasıta-i istihsali yalnız lisanımıza hasreylediğimiz surette yine matlup tamamen hasıl olamaz ve sair memleketlerin derecesine varılmaz” (s. 314) hayli ileri bir görüştür. Zaten askeri okullarda bu tür eğitim başlamıştır. Sadullah Bey’in istediği, Fransızcanın küçük yaştan itibaren okullarda ikinci dil olarak öğretilmesidir, ki

aslında bunun öteden beri devam eden bir alışkanlık olduğu açıktır. Medreselerde Arapçanın hakimiyeti de böyle bir ihtiyaçtan başlamış olmalıdır. Yeni bir medeniyet dairesini girildiğinde Arapçanın yerini Fransızcanın almasını istemek aynı zihniyetin devamını göstermektedir. Sadullah Bey'in en büyük endişesi, Osmanlı Devleti'nin milletler arası ilişkilerde yerini kaybeder yalnızlaşmasıdır ve bunu mektuplarında sıkça dile getirir. Vatan hasretinin arttığı gösteren satırları (s. 331, 354), çocuklarının eğitimi, kendi sağlığındaki aksamalar özel hayatıyla ilgilidir. Avrupa sanatı ve medeniyetiyle ilgili olarak hemen hemen bütün mektuplarında ilginç gözlemler yer almaktadır. Hele Cevdet Paşa'ya yazdığı mektup ile cevabı tam anlamıyla bir özleştiri niteliğindedir.

Bir edebiyat araştırmacı olarak beni en çok ilgilendiren bu kitapta toplanmış olan edebî parçalarıdır, fakat ne yazık ki bu bölümde bilinenlere eklenen ve arşiv belgelerinden çıkarılmış yeni mektuplar dışında, umduğum yeni malzemeyle karşılaşmadım. Tıpkı şiirleri gibi. Eklenen birkaç beytin dışında da yeni bir şiir yoktu. Sudullah Paşa'nın nesri olgun bir nesirdir. Devrin en önemli iki şiir çevirisi aynı tarihlerde yaşamış olan Edhem Pertev Paşa ile Sadullah Paşa'ya aittir. Tanzimat döneminin sevilen şairlerinden Lamartine'in "Göl"ü, Şinasi'nin manzume çevirilerinden hemen sonra gelir.² "On Dokuzuncu Asır"³ ise Namık Kemal'in "Vatan Kasidesi" gibi kişiye değil, kavrama hitap etmektedir. Ali Akyıldız'ın da belirttiği üzere, şüphesiz ki Sadullah Paşa'nın varlığı bilinen ama nerede olduğu bilinmeyen –umalım ki yok olmamıştır– iki şiir defteri ortaya çıkmadıkça onun şairliğinin boyutları hakkında bilgimiz sadece bu iki şiirden ibaret kalacaktır. Ama bu iki şiir de onun edebiyat tarihine girmesine yetmektedir. *İlyada* çevirisine gelince bu çeviriden çok geç haberdar olunması gerçekten üzücüdür.

Mustafa Fazıl Paşa'nın ünlü mektubunun çevirisi, Namık Kemal'in okuyucusunu saran heyecanlı üslubunu taşımazsa da kısa, etkili cümlelerle hatırdan kolay kolay çıkmayacak özdeyişler havasındadır ve bir noktada Şinasi'nin üslubunu hatırlatmaktadır. Mektubun "Padişahların sarayına en güç giren şey doğruluktur." (s. 250), "Adalet dünyada bir nev'dir. Politika dediğimiz de adalet-i sahihadır" (s. 261) bu tür cümlelerdendir. Ülkenin yenileşme ihtiyacını anlatan satırlar birer program niteliği taşır ve hemen hemen bütün Tanzimat yazarları tarafından da işlenir. Maarif, vergi, hukuk paşanın özellikle üzerinde durduğu noktalardır. Bunları anlatırken Fransa'nın ancak ihtilâlden sonra kendisini geliştirecek hâle geldiğini ifade ederken hafiften bir tehdit havası da bulunur. Mamafih Mustafa Fazıl Paşa Avusturya'nın İslav milletlerini kendine çekme siyasetini ve Avrupa'da kamuoyunun Türklerin aleyhine dönmekte olduğunu geleceğe yönelik ciddi tehlikeler olarak işaret eder ki bunların ne kadar gerçek olduğunu kısa sürede ortaya çıkacaktır.

Türkleri küçümsemek batıda o kadar yaygındır ki Paşa "bizim milletimiz askerlikten başka şeye elvermez" diyorlar diyerek şikâyet eder (s. 258). Bu ifade, yıllar sonra Yahya Kemal'in bütün alanlarda aynı derecede gelişmenin, mükemmelleşmenin şart olduğunu anlatan "Askerlik Türklerin tek meziyeti değil, inkâr olunamayan tek meziyettir" cümlesini hatırlatır.

"1 Eylül 1869 Tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi" ise uygulanması sonraki yıllarda da görülen çok önemli bir programdır. Sekiz maddede topladığı ümdeler (s. 266) sonraki sayfalarda genişletilirken, mekân, öğretmen, kitap temeline bir 'de "her milletin maarifçe husul-i terakkisini kendi lisanında aramak lâzım gelip âher bir lisan-ı ecnebi ile

² Emel Kefeli, *1854-1993 Yılları Arasında Lamartine'den Türkçeye Yapılan Tercüme Üzerinde Bir Araştırma*, M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1993, metin, 239-268 ; İnceleme kısmı 268-300 (Basılmamış doktora tezi).

³ Bu şiirin tahlili için bk. Mehmet Kaplan, *Şiir Tahlilleri*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 19 b. 2004, s.70-75.

fünun ve marifetçe tarik-i terakki iraeisi müşkil ve müteassir olduğu derkârdır” (s. 268) cümlesi, bugün de üzerinde düşünülmesi gereken önemli görüşlerdendir.

Sadullah Paşa'nın Safvet Paşa, oğlu Refet Bey ve Kemalpaşazade Said Bey ile olan yakın dostluğu ve yazışmaları da dikkati çekmektedir. Bu şahısların da Sadullah Paşa'ya yazdıkları bazı mektuplar eklidir. Osmanlı tarihinin dönüm noktası olan 93 Savaşı'nın yurt içi ve dışındaki yankılarını dile getiren, yıkılışı hissettikleri halde çaresiz kalan üst tabaka idarecilerinin perişanlıkları, batılı devletlerin politikalarındaki Osmanlı aleyhindeki değişikliğe rağmen, Avrupa'yı Rusya'dan ayırma çabaları, Rusya'ya yenildikten sonra Yunanistan ve İran'ın da savaş sonunda pay istemelerine karşı duyulan öfke hep bu mektuplarda bulunmaktadır. Hele savaş kararlarının İstanbul'daki toplantılarda alınmasının –bu satırları okurken Süleyman Paşa'nın *Umdetü'l-Hakayık*'ındaki nice sayfayı hatırlamaktan kendimi alamadım– felâketleri nasıl doğurduğu ve buna sebep olanların onları anlamak istememeleri, kitabın iç burkan belgeleri arasındadır (s. 276-338)

Kemalpaşazade Said Bey ile Sadullah Paşa'nın Türkçeyi kullanmaktaki ustalıkları onları birleştiren bir başka nokta olmalıdır. Ne yazık ki bu iki arkadaşın mektuplaşmalarının da birçoğu yok edilmiştir.

Daha önce çıkan *Sadullah Paşa yahud Mezarları Bir Nida* adlı kitabında, paşayı yakından tanıyan Mehmet Galip onun hakkında hayli bilgi vermiştir.⁴ Ali Akyıldız da bu eserden yararlanmıştı. İsmail Hakkı Uzunçarşılı onun özel mektuplarını ve intiharıyla ilgili uzun yazısını neşretmişti.⁵ Bunlar ve çeşitli antoloji ve çalışmalarda zikredilen çeviri ve yazıları onu sadece Osmanlı tarihinin değil edebiyat tarihinin de önemli kişileri arasına sokmuştu. Bunların hepsinin Ali Akyıldız'ın derlemesiyle bir arada getirilmesi, onların arka arkaya okunmasını sağladığı için son derecede yararlı olmuştur. (Bu derlemede sadece ağabey kelimesinin “abi” şeklinde yazılmasını çok yadırgadığımı belirtmek isterim.) Yine de eldeki belgelerin eksik oluşu, gelecekte, onların da bulunabilmesi durumunda Sadullah Paşa hakkında, özellikle edebiyat açısından yeni bir değerlendirmeyi gerektirecektir. Bugün eldeki bilgileri, derli toplu, okunabilir nitelikteki bir kitapta sunan Ali Akyıldız'a sadece teşekkür borçluyuz. Bu kitap belki Sadullah Paşa hakkında yeni bazı yapımların da yolunu açacaktır, zira onun yaşadığı trajik durum, görev bilinci ile duyguları, döneminin hayli ilersindeki islahatçı düşüncelerini asla dile getirip uygulayamayacağı ortam, kendisinden her an şüphelenen bir hükümdarın vehim gölgelerinin üzerinden eksik olmadığını bilmekten kaynaklanan tedirginliği, devletin hızla yıkıma gittiğini yakından görmenin –Safvet Paşa ve oğlu Refet Bey de aynı görüştedir– ve hiçbir şey yapamamanın yarattığı iç-yıkım, nice sanatkârın işlemek isteyeceği bir kişiliği de ifşa etmektedir.

Bu kitap dolayısıyla şunu da belirtmek isterim ki, Sadullah Paşa'nın benzeri daha nice şahsiyet, böylesine ciddiyetle ele alınmayı beklemektedir. Onların incelenmesi ve eserlerinin ortaya çıkması sonucu, tarihimiz üzerinde daha ciddiyetle düşünüp, tarihin içinden geçmesini öğrenmemiz de mümkün olacaktır.

PROF. DR. İNCİ ENGİNÜN

⁴ 1909'da Matbaa-i Ebüzziya'da basılan bu kitabın yeni harflerle neşri yapılmıştır: Mehmed Galib Bey, *Sadullah Paşa yahud Mezarları Nida*, hzl. Nazir Akalın, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2003.

⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Viyana Büyük Elçisi Vezir Sâdullah Paşa'nın İntiharına Dair”, *Belleten*, XIV/55 Temmuz 1950, s. 419-470; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Merhum Sâdullah Paşa'nın Safvet ve Cevdet Paşalar ve Safvet Paşazade Refet Beyle Mektuplaşması”, *Belleten*, XV/58, Ankara 1951, s. 262-299.